

## ԼԱԶԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

### ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ԿՐՕՆՆԵՐԸ

Գրաւոր պատմութեան սկզբից ի վեր Միջագետքի բնակիչները մշտապէս եղել են խառն ծագումից: Հիւսիսի և Արևելքի իրանցիները, հարաւի և արևմուտքի սեմականները հանգիստել են միմեանց Տիգրիսի և Եփրատի դաշտավայրերում, ուր և կազմակերպուել են նոր ազգութիւններ, որոնք տարբեր են եղել իրենց սկզբնական ցեղերից և ունեցել են ինքնուրոյն յատկութիւններ՝ նման մետալական խառնուրդի, որի յատկութիւնները երբեք այն չեն, ինչ որ սկզբնական մետալներին: Ասորեստանցիք և Քաղդէացիք ունեցել են իրենց ինքնուրոյն հանճարը, որ տարբեր է եղել գրացիների՝ Պարսիկների, Մարերի, Արաբների, Ասորիների (Ասորիքի բնակիչների) և Հրէաների հանճարից, բայց առաջինները նոյնչափ երկարատեւ կեանք չեն ունեցել, որչափ վերջինները: Առաջինները հէնց որ թուլացան, ջնջուեցին և խառնուեցին իրենց յաղթողների հետ, կորցնելով իրենց անունը, լեզուն, ազգային գիտակցութիւնը: Սակայն մինչև այսօր էլ քրդերի մէջ կայ մի ցեղ, որ կրում է Այսորի (Ասորի) անունը և իրեն սերուած է համարում ուղղակի նախկին Ասորեստանցիներից: Բաբելոնի և Նինուէի քաղաքակրթութեանց կործանումը հնարաւոր կացրեց նախնական տարրերին նորից գլուխ բարձրացնել և այսօր մեր օրով Միջագետքը ամբողջովին բաժանուած է՝ ինչպէս մի յաղթուած երկիր՝ դաշտավայրի Արաբների և լեռնական

Քուրդ ու թուրքման ցեղաբանական տիրապետութեանց միջև 1): Տասնեօթներորդ դարի կիսում, երբ Օսմանեան կայսերութիւնը կռուի էր բռնուած Ասորիայի հետ, Նեջեղի Շամմար կամ Շամեր արաբները օգտուեցին թուրքական զօրքերի հեռաւորութիւնից՝ Եփրատի ափի մի քանի քաղաքներին տիրելու համար և յաղթական կերպով սկսան թափառել դաշտավայրում, մինչև Մարտինի սարերը: Մի ուրիշ արաբ ցեղ՝ Անազէ՝ հետեւեց նորանց աւարից բաժին ստանալու համար և երկարատե ու արարիւնահեղ պատերազմներից յետոյ բոլոր այն երկիրը, որ տարածւում է Ասորիքի լեռներից մինչև Խրանի սարերի փեշերը՝ բաժանուեց այդ երկու մեծ ցեղերի և նրանց դաշնակիցների միջև: Անազէները տիրեցին հիւսիս-արեւմտեան տափաստաններին, մինչև Հալէքի գոծերը, Շամմարները — Միջագետքին: Բուն պատերամբ դադարել է Շամմարների և Անազէների միջև: Բայց խաղաղութիւնը չէ հաստատուած և յաճախ են պատահում արշաւանքներ մի երկրից դէպի միւսը 2):

Խորիմի պատերազմից յետոյ Եփրատի եզերական քաղաքները նորից յետ առնուեցան թուրքերի ձեռքով, փաշաները զինուորական կայաններ հաստատեցին կարաւանների ճանապարհին, և մի քանի ցեղեր թափառաշրջիկ կեանքը թողին երկրագործութեամբ պարապելու համար ու այլ ևս նիզակ չեն կրում: Այսպէս՝ օրինակ Մոնտէֆիկ կամ «Միացեալ» հզօր ցեղը, որ մի ժամանակ առնուազն երեսուն հազար վրան ունէր, այժմ ֆէլլահ է դարձել և հաստատուել է բնակարաններում: Ստորին Եփրատի և Տիգրիսի վրայ: Բէնի Լամա՞ները, որ չորս հազար ընտանիքից են բաղկացած, Բատտար՞ները, Զիգրիտ՞ները, Աբու Մոհամէտ՞ները, ստորին Կարունի Շաբ՞ները, որ չափազանց խառնուած են իրանական տարրերի հետ 3), այս բո-

1) Anne Blunt, The Bedouins of the Euphrates.

2) Անազէ և դաշնակից ցեղեր. 30000 վրան կամ 120000 հոգի, Շամմար և " " 28000 " " 112000 "

(Anne Blunt, The Bedouins of the Euphrates).

3) Layard, Nineve and Babylon.

լորն էլ երկրագործ արարների թւումն են և բնակւում են քաղաքների մերձակայքում, հնազանդելով՝ այսպէս ասած՝ վաճառականութեան հրաւերին, որովհետեւ թուրք կառաւարութեան փորձը՝ նրանց վերայ բռնութեամբ ներգործելու, իզուր անցաւ: Թափառաշրջիկ բեգուիների ցեղեր յանկարծակի շրջապատուելով զօրքերից հրաման ստացան հիւղեր շինել և մշակել շրջակայ հողերը զինուորների հսկողութեան տակ, բայց հէնց որ պահապանները հեռանում էին, նրանք նորից բռնում էին տափաստանների ճանապարհը: Միայն այն ցեղերն են պիւրութեամբ թափառական կեանքից հատաւորաբնակ կենցաղավարութեան անցնում, որոնք զբաղուած են ոչխարների հօտեր և գոմէշների նախիրներ պահելով: Նիզակի գործածութեան սուրբ ձիաւորները չեն կարող հաշտուել անապատը թողնելուն հետ: Կան ցեղեր էլ որ վարժուել են ճահիճների մէջ ապրել, եղէգնի հիւղերում: Այսպէս են Խոզայիլ և Մադան ցեղերը, որոնց ոչ մի աշխարակալ չփորձեց հետեւել նրանց մօրուաներում<sup>1)</sup>: բաւական էր որ ջրանցքի պատուարը քանդէին և արդէն պաշտպանուած կլինէին ամեն հալածողից: Արաբական ուրիշ խմբեր, ինչպէս են Զսբէիր'ները, բաղկացած են միմիայն նաւախարներից: Միջագետքը այս ուժեղ նաւաստիներից աւելի գեղեցիկ մարդիկ չունի: Արանցից և ոչ մի երիգասարգ նաւաստի չէ կարող ամուսնութեան վրայ մտածել, եթէ գոնէ երեք անգամ չէ բարձրացել Տիգրիսով, Շատ—էլ—Արաբից մինչև Բաղդադ:

Միջագետքի առաջասարերի քրդերը հաւանականաբար Պարսկաստանի և Հայաստանի քրդերի նման տարբեր ծագումն ունին, բայց նմանում են միմեանց իրենց սուլորութիւններով և կենցաղավարութեամբ: Նրանց մեծամասնութիւնը մահմետական է, բայց նեստորականներ էլ կան մեծամեծ խմբերով, մասնաւորապէս Մեծ Զարբ'ի հովտում՝ Զուլամերիկ շուրջը: Քաղաքացիները Մուսուլ'ում և նրա շրջակայքում աւելի հարուստ հասարակութիւններ ունին, քան թէ Ուրմիայի բարձրալանդակի վերայ: Սուրիանի կամ

1) Baillie fraser, Travels in Mesopotamia.

քրիստոնեայ ֆակորիկները, մօտաւորապէս 30000 հոգի, ապրում են Տուր Արդին<sup>1)</sup> լեռներում: Միգիատի և Գեր Ամեր վանքի շուրջը: Եօթանասուն ընդարձակ մենաստանների աւերակները վկայում են այս աղանդի մի ժամանակ ունեցած հզօրութեանը: Շեմեիէ, Եզիզի կամ «Սատանայ սաշտողները» նոյնպէս ունեն իրենց ասպատանատեղիները Սինջարում՝ յերին Միջագետքում, ուր երկար ժամանակ վայելում էին նրանք գրեթէ կատարեալ անկախութիւն: Աւրիշ աղանդաւորների, որ հալածուած գնդատիկեանների մնացորդներն են՝ խուսափել են դէպի Միջագետքի կրղղիացած բարձրութիւնները: Խօսւում է նաև Մարտինի սուրբերի մի հաւարակութեան մասին, որ կարծւում է սերուած լինել այն արեւապաշտներից, որոնց հալածեցին Աբրահամի քաղաքից՝ Խառանից: Խալիֆ Ալ—Մամունը մահ սպառնաց զրանց, որովհետև քրիստոնեաների և հրէաների նման իրենց սեպհական «Դիրքը» չունէին, ուստի և նրանք հարկադրուեցան սաշտոնապէս ընդունել թոյլատրուած կրօններից մէկը: Մեծամասնութիւնը երեսոանց միացւել քրիստոնեայ յակօրիկների աղանդին, բնակուելով նրանց հետ միասին՝ մօտ վաթսուն գիւղում Մարտինի և Տորի լեռներում: Նրանք կատարում են ճշտութեամբ սատրիարքի կանոնադրած ծէսերը, այն կեղծելու ճարտարութեամբ, որի մէջ վարպետ են Արեւելիք, բայց ծածուկ մինչև այսօր էլ աղօթում են նրանք արեւին, լուսնին, աստղերի բանակներին և վարում են իրանց կեանքը մոլորակների շարժումների, հանդիպաւորութեան և մոգական կախարդութեանց համեմատ<sup>2)</sup>:

Ստորին Եփրատի վրայ և Կարուն գետի հովտում ապրում են ուրիշ քրիստոնեայ գնդատիկեանների, որ կարծւում են թէ պահպանած ունին աստղերի սաշտամունքի մի քանի ծիսակատարութիւններ: Դրանք կոչւում են Հառանացիք կամ Սաբիացիներ (չպէտք է շփոթել Սաբէացիների հետ): Սաբիացի կոչւումն ստա-

1) Soein, Zur Geographie des Tur Abdin, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1881.

2) Niebuhr;—Ceri Ritter, Asien, vol. XI.

ցել են իրենց մարգարէներէ մէկի անունից, իսկ իրենք իրենց կոչում են Մանգայէ, այն է՝ «Բանի (խօսքի) աշակերտ»: Կաթողիկ քարոզիչները անուանում են նրանց ընդհանրապէս Սուրբ Յովհաննու — Մկրտչի, քրիստոնեայ Յորդանանի Մկրտչի անունով, որին այդ ազանդաւորները համարում են իրենց կրօնի հիմնադիրը: Երևում է որ հնումը Սաբիացիները շատ բազմաթիւ են եղել: Թէւ ընդոյ՝ քարտէզի համեմատ երեսուն և վեց խումբ Մանգայէների բնակուած են եղել Բասրայի (Բասսորա) գաւառում որոնցից մի քանիսը բաղկացած երկու հազար ընտանիքից <sup>1)</sup>: 1875-ին հաշւում էին միմիայն հազար Սաբիացի Տիգրիսի ավերում և մօտ ութ հազար՝ ամբողջ Միջագետքում: Նրանց կեդրոնատեղին է Սուկ-է-Շիոկ գիւղը Եփրատի վրայ, Մոնտէֆիկների երկրում <sup>2)</sup>: Այս գարի կիսից առաջ ժանտախտը կոտորեց Բասրայի շրջակայքի Մանգայէների բոլոր քահանաներին, և նրանց յաջորդողները կատարում են միայն արտաքին ծէսերը: Ծէսերից ամենագլխաւորն է հաւատացեալների յաճախ մկրտութիւնը, որ մեղքերի թողութեան առաջին պայմանն է <sup>3)</sup>: Սաբիացիներին թոյլ չէ տրուած գետերից՝ «Յորդանաններից» հեռու բնակուել: Հոսոյ ջրումն են կատարում նրանք իրենց ծէսերի մեծագոյն մասը, մինչև անգամ ամուսնութիւնը <sup>4)</sup>: Նրանք պաշտում են խաչը, որովհետև չորս մասի բաժանուած աշխարհս էլ կազմում է կատարեալ խաչ: Նրանց կրօնը, որ հրէութեան, քրիստոնէութեան և մահմետականութեան թշնամի քոյրն է, հիմնուած է գնոստիկական երկու սկզբունքի գաղափարի վերայ, որ քարոզւում էր մի ժամանակ նրանց աստուածաբաններից և իմաստասէրներից: Սաբիացիներն էլ են ունեցել գրական գործնէութեան գարաշրջան: Քրիստոնեաների,

1) Recueil de divers voyages Curieux, Paris, 1863.

2) Anne Blund, յիշուած:

3) H. Petermann, Reisen in der Orient; Euting. Ausland, 1876;— Sioffi, Etudes sur la religion des Soubbas ou Sobéens.

4) Damien de Saint-Joseph, Annales de la Propagation de la foi, 1875.

հրէաների և մուսուլմանների նման նրանք էլ «գրքի մարդիկ են» ունին մի «գանձարան» որ կոչւում է նաև «Ագամայ գիրք» - թէև Մահմէտից աւելի ուշ ժամանակով—<sup>1)</sup> որ գրուած է մի առանձին սեմական լեզուով, ինչպէս որ այդ պատշաճ է մի առանձին կրօնի: Սակայն այս լեզուն գոյութիւն ունի մի միայն սրբազան հաւաքածուներում, իսկ հաւատացեալները խօսում են արաբերէն, ինչպէս Միջագետքի բոլոր բնակիչները: Բազմակնութիւնը արգելուած չէ նրանց, բայց կարող են ամուսնանալ մի միայն իրենց հասարակութեան շրջանում: Սովորական առօրեայ կեանքում նրանք որոշւում են մահմետականներից միմիայն իրենց աւելի մեծ աղնուամուտութեամբ, և այլապէս էլ չէր կարող լինել, քանի որ ստիպուած են նրանք վաստակել հարեւանների ակնածութիւնը, որ թոյլութիւն ունենան իրենց կրօնը պաշտելու:

Քրիստոնէութեան նման մահմետականութիւնն էլ ծնունդ է տուել բազմաթիւ աղանդների այս երկրում, որ այնչափ կրօնական աւանդութիւններ խառնուել են միմեանց: Արևելքի բոլոր աղանդները իրենց ներկայացուցիչներն ունին Միջագետքում: Արաբիայի Վահաբի'ները այստեղում ամբողջ հասարակութիւններ ունին, նախանձախնդիր իրենց աղանդին: Պարսկաստանի Բաբի'ները այս երկրումն են կազմում իրենց ծածուկ ժողովները: Տիգրիսի ափերին հազարաւոր մուսուլմաններ համարում են իրենց Ախունդի, Ալուանիստանի Սուլտան հովտի նուստ և աղքատ վարդապետի՝ աշակերտ <sup>2)</sup>: Մոնտէֆիկի'ների և Ստորին Եփրատի ու Շատ-էլ-Արաբի միւս արաբների մէջ կան մինչև անգամ Սէնուղիցա կրօնական միաբանութեանը հետևողներ: Այս աղանդը ծնունդ առաւ Ալթիրիայում, ուր և բաւական մեծ գոլարութիւններ պատճառեց ֆրանսիացիներին <sup>3)</sup>: Բացի հալածուած աղանդներից, որ ստիպուած են հրապարակաւ մի այլ թոյլատրուած կրօն կեղծել և ներքուստ իրենցին հետևել, կան նաև և

1) Carl Ritter, Asien, Vol. XI.

2) Grattan Geary, Through Asiatic Turkey.

3) H. Duveyrier, ձեռագիր:

այնպիսի գիւղեր, ուր երկու հաւատն էլ միեւնոյն պատիւն են վայելում: Մուսուլի բնակիչները՝ թէ մուսուլման և թէ քրիստոնեայ միեւնոյն պաշտպան սուրբ ունին, որ է Զերջիս կամ սուրբ Գէորգը: Միջագետքի շատ տեղերում, մասնաւորապէս Ուֆայում, մուսուլմանները ընծայաբերութիւններ են անում Տիրամօրը զաւակ ստանալու համար: Նթէ ուխտերը կատարւում է՝ ետ չեն մնում նրանք եկեղեցի գնալուց և այնտեղ շնորհակալութիւն ու գոհութիւն մատուցանելուց և կատարում են ամենայն մանրամասնութեամբ քրիստոնէական սովորութեան բոլոր ծէսերը <sup>1)</sup>: Միւս կողմից՝ շատ բեգուիւններ կգժուարանան ասել թէ ինչ կրօնի են պատկանում: Նրանք վախում են չար աչքից և նրա առաջին առնելու համար կախարդական շարժումներ են գործ գնում՝ Նապոլիտանցիների նման, բայց իրենց նեղութիւն չեն տալիս անգամ աղօթք անելու համար և մահմետական են լոկ անուանուի <sup>2)</sup>: Քաղաքներում թուրքական և քաղգէական տարրերի հետ խառնուած արաբ ժողովուրդը սիւննի դաւանութեանն է, սակայն Բաբելաստանում են Շիաների ամենասրբազան վայրերը Մեկբայից յետոյ, ինչպէս են՝ Քերբելա՝ն, ուր գտնւում է Հուսէյնի գերեզմանը, Նէջէֆ, ուր բարձրանում են Ալու մզկիթի գմբէթները: Այն շիա հաւատացեալները, որոնք բախտ ունին ապրելու և մեռնելու այս սրբավայրերում՝ բնաւ երկնչելու չեն այլ ևս գժօխից և մինչև անգամ պատասխանատու չեն լինելու այս աշխարհում — աստըւորում գործած մեղքերի համար: Ուստի և հազարաւոր պարսիկներ և հարիւրաւոր շիա մեծատուն հնդիկներ բնակութիւն են հաստատել Բաղդադում կամ Քաղեմ՝ում սուրբ գերեզմանների շուրջը, կամ մինչև իսկ Նէջէֆում և կամ Քերբելայում: Շատ բաղմամբիւ են այն հարուստ իրանցիները, որ այս օրհնուած հողի վրայ ապրելու բազմը չունենալով՝ կտակում են

1) De Gobineau, Les Religions et les Philosophie dans l'Asie Centrale;—Guardiagrele, Annales de la Propagation de la foi, 1875.

2) Anne Blunt, Bedouin Tribes of the Euphrates.

մեռնելիս, որ իրենց մարմինը փոխադրուի և թաղուի այս սրբափայրերում: Գիակաների փոխադրութիւնը դէպի Քերքեւ և Նէշէֆ, թէև երբեմնակի արգելուած, սակայն մինչև այսօր էլ Պարսկաստանի և Ասիական Թուրքիայի միջև առևտրական ամենագլխաւոր տարրերից մին է: Մի նոր վիճակագրութեան համաձայն՝ ներածուած պորսկական մարմինների տարեկան միջին թիւն է 4000: Բայց 1874-ին, սուից և սուին հետևող մեծ մահացութիւնից յետոյ Պարսկաստանից Միջագետք ուղարկւած գիակաների թիւը հաւաւ 12202-ի: Բացի այս՝ արաբական շատ ցեղեր վարակուելով օրինակից սուլորութիւն են դարձրել իրենց մեռելներին ուղարկել շիաների սրբազան քաղաքները, որ դարձել են լայնածաւալ գերեզմանատներ: Փոխադրութեան երկար ճանապարհին՝ գիակաները փաթաթուած են լինում միմիայն գորգով կամ փսիաթուի, առանց նեխաջինջ դեղերի: Մինչև տեղ հասնելը այդ գիականերից մնում է միմիայն տձև անկերպարան կտորներ: Հարիւրաւոր մետր հեռու ճանապարհորդները խեղդուած են զգում իրենց այդ յուղակաւորական կարաւանների տարածած գարշահոտութիւնից: Այդ կարաւանները տեղափոխում են գիակաների հետ նաև ժանտախտ 1): Իրաք — Արաբիին այս սարսափելի հիւանդութեան օջաղներից մինն է: Վերջին քառասուն և երկու համաճարակներից քսան և երկուսը այստեղ ումն են ծնունդ առել, կամ այստեղ էլ են տարածուել 2):

ՄԻԱԲԱՆ.

Վ Ե Ր Ջ.

1) Léonard Arnaud, Peste en Mésopotamie;—Mahé, ձեռագիր.

2) Alf. von Kremer, Kulturgeschichte des Orients.